

EESTIMAA JA EESTLASTE KUVANDI ARENG XIX SAJANDI JA XX SAJANDI ALGUSE REISIJUHTIDES*

LJUBOV KISSELJOVA, LEA PILD,
TATJANA STEPANIŠTŠEVA

Ene kui hakata käsitlema seda, kuidas on Eestimaad ja eestlasi kujutatud Vene impeeriumi aegsetes ja Eesti Vabariigi 1920.–1930. aastate reisi-juhtides, peame vajalikuks selgitada, miks oleme selle uurimisobjekti valinud ning missugusest aspektist seda uurime.

Meid huvitab reisi-juht kui laia lugejaskonnaga ning sellest johtuvalt mõjus populaarkirjanduse (mitteilukirjanduse) žanr. Reisi-juhtide lugejad ei anna sageli endale aru, kuivõrd raamatud, mis peaksid andma juhtnööre mingi maanurga või linna tundmaõppimiseks, on täidetud ideoloogilise sisuga (vt Киселева 2008a; Пильд 2008; Степанищева 2008). Reisi-juht kujundab teatud määral tegelikkust, loob konkreetse riigi või linna, nende ajaloo ja kultuuri kuvandi.¹ Selle kuvandi eristamine ja kuvandi loomiseks kasutatavate vahendite analüüs on meie arvates väga oluline ja mitmetahuline ülesanne, sealhulgas ka praegu aktuaalse semiootilise peegeldusprobleemi raamistikus.

Reisi-juhtide pika ajaloo lätted ulatuvad antiikaja itineraarideni, nüüdisaegse kuju ning laialdase leviku osaliseks said reisi-juhid XIX sajandil tänu uute transpordiliikide tekkele, kuurordimajanduse ja turismi arengule (vt Guidebooks; Enzensberger 1964). Karl Baedeker asutas 1827. aastal Saksamaal spetsiaalse reisi-juhtide kirjastamise firma, seal trükitud reisi-juhte hakati firma asutaja järgi nimetama baedekerideks. Paraku võttis kiiresti kuulsust kogunud Saksa firma, nagu ka sellega konkureerinud tuntud John Murray Inglise firma Vene impeeriumi, seega ka selle koosseisu kuulunud Balti kubermangud oma huviorbiiti alles XIX sajandi teisel poolel, vastavalt 1856. ja 1883. aastal (Murray 1875, 3. tr; Baedeker 1883). Selleks ajaks oli Venemaal aktiivselt hakatud avaldama reisi-juhte, mis hõlmasid ka Eestit, s.t Vene impeeriumi tolleaegse haldusjaotuse järgi Eestimaad ja Liivimaa. Populaarseteks kuurortideks olid saanud Reval (Tallinn, vn Ревель), seejärel Arensburg (Kuressaare), Hapsal (Haapsalu), Hungerburg (Narva-Jõesuu) ning kogu Soome lahe kirderannik. XIX sajandi lõpust kuni XX sajandi alguseni puhkajate hulk aina suurenes, kuurortide ja suvituskohtade külastajateks oli ühiskonna erinevate kihtide esindajaid kuni tsaariperekonna liikmeteni välja (vt Исаков 2008). Liivimaa võlus oma Dorpati/Jurjevi (Tartu) ülikooliga, kuhu alates 1890. aastatest tuli õppima üliõpilasi kõikjalt Vene impeeriumist.

* Kirjutis on valminud ETF-i grandii nr 7021 toel.

¹ Eri keeltes kätkeb seda mõistet väljendav sõna endas juhtimise, mõjutamise ja orientiiri ideed. Vrd: ee reisi-juht, ingl *guidebook* 'teed näitav raamat', it *guida* 'giid', sks *Reise-führer* 'reisi-juht', vn *путеводитель* 'teejuht'. Eriti hästi annab seda mõtet edasi aga ladina-keelne *vademesum* (*vade* 'käi', *mesum* 'koos minuga'). Selle kohta vt üksikasjalikumalt: Киселева 2008b.

Kujunenud olukorras muutus venekeelsete reisijuhtide koostamine ja väljandmine eluliseks vajaduseks, seda enam, et impeeriumi elanikel, kes polnud isiklikult seotud Balti aladega, oli sellest maanurgast üpris ähmane ettekujutus. Näiteks 1916. aastal ilmunud kogumiku „Eestlased ja lätlased, nende ajalugu ja eluolu” („Эсты и латыши, их история и быт”) autorid pidid kurvastusega nentima: venemaalased on endiselt veendunud, et Läänemere ääres elavad vaid sakslased, ja ehkki gümnaasiumiõpikuist mäletatakse ka mingeid eestlasi ja lätlasi, peetakse neid germaani hõimudeks (vt Эсты 1916: VII).

Igapäevases kõnepruugis nimetati Balti kubermange kas saksa või Läänemere-äärseteks kubermangudeks, aga ka Vene impeeriumi Euroopa provintsideks. Selle, Põhjasõja järel Venemaa läänepoolseks ääremaaks saanud maanurga keeruline saatus võis ajalooaegade vahel süüvivalde tavainimesele tõepoolest segaseks jääda. Siit ka ootused, et reisijuhid pakuksid lisaks praktilistele juhtnööridele ka teadmisi kultuuri ja ajaloo vallast.

Artiklis püüame jälgida, kuidas kajastus reisijuhtides tol ajal veel rõhutatud ja alandatud, kuid juba järk-järgult (XIX sajandi lõpuks) rahvuseks kujunevate, kõrgete kultuuriliste, sotsiaalsete ja poliitiliste püüdlustega eestlaste ajalugu, kultuur ja olustik. Arusaadav, et niihästi selle kui ka teiste teemade käsitlemisel ei olnud reisijuhid sõltumatud, kõik olenes olemasolevatest allikmaterjalidest ning ajaloo- ja poliitikaküsimuste käsitlemise üldistest suundumustest. Reisijuhtide lugejatel oli võimalik saada teavet ka mujalt peale reisijuhtide, sellepärast tuleb neid käsitleda Balti alade ajaloo ja baltisaksa probleemistiku üldises kontekstis.

Esmamuljeid ning teadmisi Eesti- ja Liivimaast (mille kohta tolle aja venekeelses kirjasõnas kasutati sageli üldnimetust Liivimaa) sai vene lugeja XIX sajandil eeskätt ilukirjandusest, publitsistikast ja reisikirjadest (vt Исакков 1960). Veelgi enam, selline tekst nagu Aleksandr Bestužev-Marlinski „Reis Revalisse” („Поездка в Ревель”, 1821) oli mõnda aega Tallinna reisijuhi eest ning määras valiku neist huviväärsustest, millest hiljem kujunes linna turismimarsruutide lahutamatu osa. Üldist pilti kokku võttes võime tõdeda, et Nikolai Karamzini reisikirjelduse „Vene rännumehe kirjad” („Письма русского путешественника”, 1790), dekabristidest kirjanike Aleksandr Bestuževi ja Avinurmes sündinud Wilhelm Küchelbeckeri, Tartu üliõpilaste Nikolai Jazõkovi ja Vladimir Sollogubi² teoste põhjal kujunes vene lugejal küllaltki vastuoluline mulje. Ühelt poolt oli Liivimaa eksootiline maa, Venemaa Euroopa, korralik ja heakorrastatud, muust Venemaast tsiviliseeritum sakslaste maa. Teisalt aga olid sellel maal elavad sakslased kas julmad rüütlid, kohalikke talupoegi rõhuvad ja vägivaldatsesed anastajad või siis kokkuhoidlikud ja igavad pärjelid. Eestlastest ei saanud lugeja kuigi põhjalikku ettekujutust. Nad olid õnnetud pärismaalased (tõuudid või tšuhnaad), keda kurnasid saksa parunid. Tartus elanud ajakirjaniku ja kirjaniku Faddei Bulgariini reisikirjelduses „Matk mööda Liivimaa” („Прогулка по Ливонии”, 1827) on eestlased pelglikud, räpased, kangekaelsed, kättemaksuhimulised, kuid ka uhked ja haridusjanused. Selles põhjalikus reisikirjas ei ole siiski peatähelepa-

² Vt lisaks juba tekstis nimetatud teostele ka Aleksandr Bestužev-Marlinski 1820.–1930. aastate nn Liivimaa jutustusi („Wendeni loss”, „Neuhauseni loss”, „Revali turniir” jt), Wilhelm Küchelbeckeri „Ado” (1824), Nikolai Jazõkovi 1820. aastatel Tartus kirjutatud vabameelseid luuletusi, Vladimir Sollogubi jutustust „Apteekriemand” (1841) jm. Paljud vene kirjanike Eesti-teemalised teosed on eesti keeles ilmunud raamatus „Postitõllaga läbi Eestimaa. Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp – XX sajandi algus)” (koostaja S. Issakov. Tallinn: Eesti Raamat, 1971).

nu pööratud pärismaalastele, vaid sakslastele – selle kandi tsiviliseerijatele, tänu kellele maa õilmitsebki (vt lähemalt Киселева 2005; 2006).

Pole siis imestada, et esimese venekeelse reisijuhhi „Revali ja selle ümbruskonna reisijuht” („Путеводитель по Ревелю и его окрестностям”, 1839) väljaandja Nikolai Rozanov³ kirjutab samamoodi: „Eestimaal põlisrahvas – tšuhnaad – on räpased, kammimata, rābaldunud; kuid peaaegu kõik on kirjaoskajad, [---] üldiselt on nad vaiksed, ei ole kurjad, kuid on uskumatult kangekaelsed; olles heades suhetes mõisnikega (mis Eestimaale omane), on nad majapidamises rahuldavad, muuhulgas kipuvad jooma, kuid ei ole võimelised korda saatma raskeid kriminaalkuritegusid ning vanduma valet” (Розанов 1839: I–II). Samas aga seatakse venemaalastele kõiges eeskujuks autori meelest „heatahtlikke” mõisnikke, kellele maa võlgnevatki oma õitsengu. Seejuures toonitatakse Peeter Suure autoriteetsust: „Venemaa tark ümberkujundaja armastas seda maad, leides siin nagu naabruses asuvas Euroopa riikideski sellise elamise, suhtumise ja niisugused kombed, nagu ta soovis külge harjutada oma rahvale” (Розанов 1839: III–IV). Kirjutaja arvates peab Revali külastamine õpetama vene inimestele, kuidas õigesti ja tsiviliseeritult elada, seetõttu reklaamibki ta linna ehtpürjellikul viisil: „välismaa asemel tuleb käia Revalis – kehale annab see tervist, taskule kokkuhoidu” (Розанов 1839: XII).

1858. aastal ilmunud Saaremaa mineraalvete imepärase mõju propageerinud sõjaväeametniku Aleksandr Kašini reisikirjas „Õseli saar ja Arensburgi merevannid” („Остров Эзель и Аренбургские морские купания”) kirjeldatakse maad Saksa alana, kuid selles reisijuhhis võime täheldada juba teistsugust suunitlust.

Toetudes saksa teaduslikele, ajaloolistele ja etnograafilistele uurimustele, kirjeldab Kašin põliselanikke küllaltki üksikasjalikult ja kaasatundvalt, kas või näiteks eestlaste võitlust saksa vallutajate vastu XIII sajandil, samuti on iseloomustatud kohalikke paganlikke uskumusi (Кашин 1858: 32–39, 43–47).⁴ Eestlastest maalib ta järgmise pildi: „Õseli eestlased on üldiselt suured ja ilusad inimesed; nende iseloomu kiidavad kõik erapooletud vaatlejad; õiglustunne on neil arenenud piasjadeni ja ausus muutub sageli kangekaelsuseks. On teada, et eestlaste keel on kauni kõlaga ja nende rahvaluulele on omane naiivsus ning nõtkus. Paljud eepilised rahvalaulud on õnnestunult tõlgitud saksa keelde” (Кашин 1958: 43).

Umbes samal ajal näeb trükivalgust esimene ingliskeelne Venemaa sarireisijuht: John Murray „Käsiraamat reisiabiks Venemaal, Poolas ja Soomes (muuhulgas Krimmis, Kaukasuses, Siberis ja Kesk-Aasias)” („Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland including The Crimea, Caucasus, Siberia and Central Asia”). Eestist on selles mõistagi üsna vähe juttu, kuid siiski võib täheldada, et eestlastesse suhtutakse ilmse kaastundega, saksa rüütlitest vallutajate suhtes aga ilmutatakse vastumeelsust. Lugegem, mida kirjutatakse XIII sajandil Eestimaal vallutanud mõõgavendadest: „Täies vastavuses oma aja vaimuga laiendasid need sõjakad seiklusteotsijad kiiresti hansalinnade alasid. Oskamata keelt ja vihates kohalike elanike tavasid, kasutasid nad tõelise ning õige usu levitamise vahendina mõõka, millega ta-

³ Raamat kujutas endast R. H. Reutlingeri koostatud prantsuskeelse reisijuhhi täiendatud tõlget: [Reutlinger, R. H.] Manuel-Guide de Reval et des environs. Orné de vues. Reval: Librairie de C. Kriech; St. Petersburg: Chez les principaux libraires, 1833. Selle kohta vt Исаков 2008.

⁴ Vt lähemalt: Киселева 2008a.

gasidki endale võimu Läänemere kaldal. [---] Kõik autorid võistlevad omavahel, kirjeldades kõige tülgestavamaid ja barbaarsemaid julmuseid, mida need ristiusku vallutajad rakendasid uskmata elanike suhtes.” Ning edasi: „Õseli vallutamine, kus kaugetel kaljudel, oma viimses pelgupaigas olid varjul parimad ja vapramad liivlased, [---] tugevdas vennaskonna võimsust.” Veidi edasi on samas vaimus kirjeldatud Teutooni Ordut: „Nende karmide [mõõgavendadele appi kutsutud] sõjameeste kohalolek taastas võitlusväljal ristiusuliste ülekaalu, peagi ületasid need uustulnukad mõõgavendi julmuse poolest, põletades maha terveid külasid, mis jälle langesid paganausku, ning nende endi piiskopi sõnul muutes „vabana sündinud inimesed armetuteks orjadeks”” (Murray 1875: 190).

Muide, venelaste sissetungist Liivimaale on Murray reisijuhis räägitud hoopis lühemalt ja vaoshoitumalt, vastavalt selle reisijuhhi üldisele vaimule: kõigest õhkub poolehoidu Venemaa kui rikkaliku ajaloo ja kultuuriga euroopaliku maa vastu. (Seda näitab ka teose sissejuhatuses esitatud kokkuvõtlik, kuid palju teavet sisaldav ülevaade vene kirjanduse arenguloost.)

Kontrast 1830. aastate lõpu reisijuhis antud eestlaste kirjeldusega on ilmne. Tõeline murrang suhtumises eestlastesse saabub aga aastatel 1860–1870, kui seoses suurte reformidega Venemaal arutatakse Baltimaades 1810. aastate lõpus läbi viidud talurahvareformi kogemusi, samuti semstvo ja muude reformide teostamist Läänemere-äärsetel aladel. 1860. aastatel hakati Vene trükisõnas arutama Balti küsimust, poleemika oli suuresti inspireeritud Juri Samarini töödest (vt Исаков 1961). Samas tuleb silmas pidada asjaolu, et Balti kubermangudes kehtis ikka veel Peeter I kinnitatud (oma olemuselt keskaegne) Balti erikord. Sellega säilitati baltisakslaste privileegid, mis tegid neist selle maanurga täielikud peremehed. 1816.–1819. aasta talurahvareform tegi kohalike talupoegade majandusliku olukorra veelgi halvemaks.

1861. aastal ilmus Berliinis anonüümselt saksakeelne raamat „Eestlane ja tema isand” („Der Ehste und sein Herr”). Selle autor Vassili Blagoveštšenski esitas šokeerivaid andmeid rahvast, kes tema sõnutsi „on andnud oma nime tervele maale, [---] kuid elas siiski täielikult unustatuna, mahajäetuna, põlatuna” (Blagoveštšenski 1861; Благовещенский 1872: 3). Euroopas ja Venemaal äratas see raamat suurt tähelepanu, hoopis rohkem kui XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses trükivalgust näinud eestlaste ja lätlaste suure kaitsja Garlieb Helwig Merkeli raamatud (Merkel 1798–1799; Меркель 1870). Blagoveštšenski töö ilmus vene keeles 1872. aastal, sellele järgnes hulgaliselt uusi, põlisrahva olukorda kajastavaid publikatsioone, uut statistilist ja etnograafilist ainet.⁵ Vene keelde tõlgiti ka tähtsamad selle maanurga ajalugu puudutavad kroonikad – Henriku, Balthasar Russowi, Franz Nyenstede jt kroonikad, samuti avaldati Kalevipojaga seotud materjale (vt Сборник).

Uus ajajärk Eesti teema käsitlemisel vene trükisõnas langes kokku eestlaste rahvusliku ärkamisaja, eepose „Kalevipoeg” ilmumise ja Carl Robert Jakobsoni isamaa kõnedega ning sinimustvalge rahvuslipu kujunemisega. Loomulikult on reisijuhtides nüüd hoopis rohkem teavet eestlaste kohta, kirjutatakse nende tegevusest rahvuskultuuri säilitamisel, eesti ajakirjandusest, akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanni ja Mihkel Veske eesti keele alastest uurimistöödest jne.

⁵ Märkimist väärib asjaolu, et väljaandjaks oli seesama Moskva Ülikooli juures tegutsev Imperaatorlik Venemaa Muististe ja Ajaloo Selts ning tõlkijaks toosama A. Šemjakin, kes aasta enne seda oli välja andnud G. Merkeli raamatu venekeelse tõlke (Меркель 1870).

Kõigest hoolimata ilmnes, et esimene Rafail Popovi (vt Попов 1886; 1888) venekeelne baedekeri analoog, mis väljaandja sõnul pidi kaasmaalastele asendama välismaiseid reisijuhte, kujutas endast ikkagi tollesama Baedekeri (1883) reisijuhi halba kompilatsiooni ja tõlget (vt Киселева 2008в). Nii saidki lugejad reisijuhi esimesest trükist lugeda saksa keelest tõlgitud küllaltki kaastundlikku eestlaste iseloomustust: „Selle maa eestlastest elanikud jätavad üsna meeldiva mulje. Mehed, naised ja neiud on enamasti hämmastavalt ilusad” ning eesti keele ilust: „Eesti keel [---] on üldiselt kauni kõlaga; selles ei ole karme, tihedaid ega sügavaid toone nagu vene keeles, ei ole ka kõlatut, kiunuvat ja piiksuvat aktsenti nagu lätlaste ja leedulaste keeles. Pigem on eestlastel tugev, kõlav, kuid meeldiv ja pehme kõne” (Попов 1886: 340). Reisijuht sisaldas lisaks ka Kalevipoja muistendite lühikokkuvõtet jm.⁶

Aleksander III ajal alanud Balti kubermangude venestamine toob reisijuhtidesse uusi jooni. Mõistagi ilmub poolametlikke tekste, milles rõhutatakse saksa hukatuslikku mõju nende alade saatusele ja rõhutatakse vene soodsat mõju. Sellel taustal on huvitav äsja Tartu ülikooli lõpetanud ning hilisema kuulsa etnograafi Dmitri Zelenini sulest 1904. aastal ilmunud Jurjevi (Tartu) reisijuht. Autor püüab näidata nende alade üldist traagilist saatust: kordamööda peremehetsesid siin sakslased, venelased, poolakad, rootslased, seejärel jälle venelased (vt Зеленин 1909: 1). Ent see ei muuda kirjutaja arvamust õitsva hansalinna Tartu hiilgavast ajaloost ega ka linna elanike julmast ja mõttetust ümberasustamisest Sise-Venemaa piirkondadesse Ivan Julma ajal (vt Зеленин 1909: 3–4). Ülikooli ajaloost jutustades kirjutab Zelenin ka vene trükisõnas sageli hukkamõistu pälvinud üliõpilaskorporatsioonide kasulikus mõjust (vt Зеленин 1909: 16–17). Samuti ei vaiki ta sellest, et eestlased vihkasid sakslasi. Reisijuhi autor jutustab naljaloo sellest, kuidas Toomelt tuli ära viia purskkaevu kaunistanud kuju, mille oli ülikoolile kinkinud paruness Reichenbach-Mellin ja mis kujutas Reini kolme „pead”. Eestlased tahtsid kuju õhku lasta, sest nägid selles sakslaste jumalat. Nii pidigi ülikooli juhtkond ahvatluse ärahooldmiseks kuju ära peitma ja kaua aega maid jagama parunessi vihaste pärijatega (vt Зеленин 1909: 7).

Sise-Venemaa kubermangudest ülikooli tulnud vene üliõpilaste tarvis pidas Zelenin vajalikuks lisada oma reisijuhti väikese sõnastik-vestmiku, mis sisaldas igapäevaseid eesti- ja saksakeelseid sõnu ning väljendeid.

Esimene maailmasõda ja Saksamaa-vastaste meeolude plahvatuslik tõus lisasid Eestimaa reisijuhtidesse saksavastaseid noote, samal ajal lisandus eestimeelseid rõhuasetusi. Nii näiteks järgmise Tartu reisijuhi koostaja, Tartu Ülikooli Veterinaariainstituudi vilistlane Aleksandr Tjurmomezov kirjutab otse sellest, kuidas sakslased üksnes ei ekspluateerinud kohalikke eesti soost elanikke, vaid püüdsid neid ka saksastada, kuid „nemad [eestlased] säilitasid siiski oma rahvuse, aga samas säilitasid kuni tänase päevani kohutava vihkamise teutoonide vastu. Eestlane ei nimeta sakslast teisiti kui vereimejaks. [---] Peab ütlema, et enne sõda oskasid saksa parunid hästi teeselda

⁶ T. Stepaniščeva kinnitusel (Степанищева 2008) olid Baedekeri andmed eestlastest, nende keelest ja rahvaluulest laenatud ungari etnograafi ja keeleteadlase Pál Hunfalvy (1810–1891) raamatust „Reis Läänemere provintsidest” („Utazás a Balttenger vidékein”; eesti keeles ilmunud 2007. aastal – *toim*). Eestimaa puudutav osa ilmus saksa keeles 1872. aastal. Hunfalvy käis esimesel Eesti üldlaulupeol (1869), tutvus J. Hurdaga, kellelt sai rikkalikku ainet eesti keele ja rahvaluule kohta, samuti kohtus Jannseni, Koidula ja teistega (vt Vääri).

oma Venemaa-ustavust, seevastu eestlasi ja lätlasi näidati revolutsionääradena. Ent kui algas sõda, osutusid esimesed suuremalt jaolt meie vaenlase poolel olevateks, aga teistest said Venemaa väarikamad pojad” (Турьморезов 1915: 108).⁷

1916. aastal nägi Moskvast trükivalgust juba eelmainitud kogumik, mille toimetaja oli tuntud luuletaja ja revolutsionööri Larissa Reisneri juristist isa Mihhail Reisner. Kogumik oli selge suunitlusega ja selles püüti kujutada Baltimaade olukorda eestlaste ja lätlaste seisukohalt vaadatuna, põhjendades poliitiliste muudatuste vajalikkust – emakeelse hariduse sisseviimist, põliselanikele kultuuri- ja muu (s.t poliitilise) autonoomia andmist. Programmiliseks kõlas ühe autori kinnitus „Olles suurvenelase jaoks ääremaa, on Balti alad oma rahvale keskus” (Эсты 1916: 259).

Täiesti ootuspäraselt loodi 1914. aastal Tartus Eesti Kirjanduse Seltsi juurde kodu-uurimise komisjon. Töötati välja tegevuskava, mis sobis kokku Eesti Kirjanduse Seltsi üldiste ülesannetega oma kultuuri, keele, kirjanduse, ajaloo ja maateaduse edendamisel ja uurimisel. Komisjoni töö katkestas Esimene maailmasõda, kuid see taastati 1920. aastal, nüüd juba iseseisvas Eesti Vabariigis.

Aastatel 1925–1939 ilmus eesti keeles seitse mahukat köidet, mis sisaldasid põhjalikke statistika-, geograafia-, arheoloogia-, ajaloo-, majandus- ja rahvaharidusandmeid paljude Eesti maakondade kohta („Tartumaa”, „Võrumaa”, „Setumaa”, „Pärnumaa”, „Valgamaa”, „Saaremaa”, „Viljandimaa”). Enamikus köidetes on peatükk „Rändajaile”, milles lühidalt on esitatud valik kirjeldatava piirkonna huviväärsusi. Nende omanäoliste reisijuhtide adressaadiks olid o m a d, eelkõige koduloouurijad ja erihuvidega matkajad, kes olid seadnud eesmärgi oma kodumaad põhjalikult tundma õppida. Selge see, et võrreldes ülalkirjeldatud venekeelsete reisijuhtidega on need kirjutatud hoopis teisest vaatevinklist. Neis jutustatakse o m a s t ja o m a d e l e (selle poolest erinevadki nad ka kõige eestimeelsematest vene reisijuhtidest).⁸

Niisiis püüdsime näidata, et reisijuht on žanr, mis võimaldab jälgida Eesti kuvandi arengut. Suur lugejaskond sai algul ettekujutuse üheselt mõistetavast Saksa alast, seejärel Vene impeeriumi saksa-eesti ääremaast, lõpuks oma Eestimaa, mida peavad tundma õppima eeskätt eestlased ise.

Reisijuht märgistab ruumi ja juhib selle tajumist. Ent protsessil on ka teine pool: reisijuht on sunnitud tundlikult reageerima auditooriumi vajadustele, kujundama nõudmist ja selles mõttes alluma lugejale. Oleme püüdnud neid uurides näha ajastu läbilõiget mitte tipmistes ilmingutes, vaid eeskätt üldistel radadel. Reeglina jäävad XIX sajandi ja XX sajandi alguse Eestimaa reisijuhid maha eesti kultuuri kõige uuematest arengutest, kuid selle maanurga tutvustus nendes tekstides muutub üha enam tutvumiseks eestlastega, nende keele, tavade ja eluoluga.

Tõlkinud ANNE ROMET

⁷ Tartu reisijuhtidest vt lähemalt: Киселева 2008б.

⁸ Samasugune suunitlus oli hiljem iseloomulik ka nõukogude aja Eesti reisijuhtidele. Vene keeles ilmunud reisijuhid olid rohkem sovetiseeritud, seevastu ainult eesti keeles ilmunud ja o m a d e l e määratud raamatud sisaldasid rohkesti Eesti kultuuri alast infot (vt Пильд 2008).

Kirjandus

- B a e d e k e r 1883 = West- und Mittel-Russland. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Mit 7 Karten und 13 Plänen. Leipzig: Baedeker.
- B a e d e k e r 1888 = Russland. Handbuch für Reisende von Karl Baedeker. Zweite Auflage (mit Schwerpunkt auf West- und Zentralrussland). Mit 9 Karten und 15 Plänen. Leipzig: Baedeker.
- [B l a g o v e š t š e n s k i, V.] 1861. Amelangsche Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und der Zustandes der Bauern in Ehstland. Von einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist. Sortiments-Buchhandlung. Berlin: Verlag von Rudolph Gaertner.
- E n z e n s b e r g e r, H. M. 1964. Einzelheiten. I. Bewusstseins-Industrie. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Guidebooks = Grushow I. Guidebooks. – Literature of Travel and Exploration. An Encyclopedia. Vol. 2. Ed. J. Speake. New York–London, 2003.
- M e r k e l, G. H. 1798–1799. Die Vorzeit Lieflands. Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes. Von G. Merkel. 1–2. Berlin, in der Vossischen Buchhandlung.
- M u r r a y 1875 = Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland. Including the Crimea, Caucasus, Siberia and Central Asia. 3rd ed. London: John Murray.
- Pärnumaa = Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1930.
- Saaremaa = Saaremaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1933–1934.
- Setumaa = Setumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1928.
- Tartumaa = Tartumaa. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1925.
- Valgamaa = Valgamaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932.
- Viljandimaa = Viljandimaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. I. Üldosa. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1939.
- Võrumaa = Võrumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
- V ä ä r i = E. Väari, Eestlaste tutvumine hõimurahvastega ja nende keelega kuni 1918. aastani. – <http://www.suri.ee/hs/vaari.html>.
- [Б л а г о в е ш е н с к и й, В.] 1872. Эстонец и его господин. Для объяснения экономического положения крестьян и вообще их состояния в Эстонии. Сочинение не эстонца, да и не его господина. Перевел с немецкого А. Н. Шемякин. Москва: Общество истории и древностей российских при Московском университете.
- З е л е н и н, Д. 1909. Путеводитель и справочная книга по Юрьеву и Юрьевскому университету. Изд. 2-е. Юрьев.
- И с а к о в, С. 1960. О ливонской теме в русской литературе 1820–1830-х годов. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 98. Труды по русской и славянской филологии III. Тарту.
- И с а к о в, С. 1961. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов. – Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 107. Тарту.

- И с а к о в, С. 2008. Заметки о путеводителях по Эстонии XIX – начала XX в. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (ilmumas).
- К а ш и н, А. 1858. Остров Эзель и Аренбургские морские купания. С.-Петербург.
- К и с е л е в а, Л. 2005. Эстляндия и Лифляндия – проблема границы (осознание местных различий). – Балтийские перекрестки: этнос, конфессия, миф, текст. С.-Петербург.
- К и с е л е в а, Л. 2006. История Ливонии под пером Ф. В. Булгарина. – „Век нынешний и век минувший”: культурная рефлексия прошедшей эпохи. Ч. 1. *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia X*. Тарту.
- К и с е л е в а, Л. 2008а. О „Российских Европиях”: взгляд из путеводителя. – Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. VI. Новая серия. *Humaniora: litterae russicae*. Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 178–198.
- К и с е л е в а, Л. 2008б. Об особенностях тартуских путеводителей. – И время и место. Историко-филологический сборник к шестидесятилетию Александра Львовича Осповата. Новые материалы и исследования по истории русской культуры. Вып. 5. Москва: Новое издательство, lk 445–454.
- К и с е л е в а, Л. 2008в. Путеводитель как семиотический объект: к постановке проблемы. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (ilmumas).
- М е р к е л ь, Г. Г. 1870. Латыши, особливо в Ливонии, в исходе философского столетия. Дополнение к народоведению и человекознанию. Перевод А. Н. Шемякина. Москва: Общество истории и древностей российских при Московском университете.
- П и л ь д, Л. 2008. Путеводители по Эстонии на русском и эстонском языках (1940–1970-е гг): композиция и принципы отбора материала. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (ilmumas).
- П о п о в, Р. 1886. Путеводитель по России. Вып. I. Север: С.-Петербургская губерния; Финляндия; Эстляндская губерния; Олонецкая и Архангельская губернии. С.-Петербург.
- П о п о в, Р. 1888. Путеводитель по России. Вып. II. Запад: Прибалтийские губернии; Северозападные губернии; Привислинские губернии. С.-Петербург.
- Р о з а н о в, Н. 1839. От издателя. – Р е й т л и н г е р, Н., Путеводитель по Ревелю и его окрестностям. Издал с французского с дополнениями и изменениями Н. Р[озанов]. С.-Петербург.
- Сборник = Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Т. 1–4. Рига, 1876–1882.
- С т е п а н и щ е в а, Т. 2008. Немецкие путеводители XIX – начала XX вв. об Эстонии. – Путеводитель как семиотический объект. Тарту (ilmumas).
- Т ю р ь м о р е з о в, А. 1915. Настольная справочная книга учащихся в высших учебных заведениях и путеводитель по г. Юрьеву. Юрьев.
- Э с т ы = В Прибалтийском крае. Эсты и латыши, их история и быт. Сборник статей. Под редакцией проф. М. А. Рейснера. Москва, 1916.

Evolution of the Image of Estonia and Estonians in the 19th and Early 20th Century Travel Guides

Keywords: guide book, Baedeker, Estonia, image of Estonians, National Awakening, semiosis of own and other, mirror semiotics, space modelling

Travel guides from the era of the Russian Empire are compared to those issued in the Republic of Estonia as for the presentation of Estonia and Estonians. The authors' interest was inspired by guide books as a popular non-fiction genre with a wide audience and, thus, a notable influence. In a way, a travel guide functions as a model of reality, moulding the historical and cultural image of a country or town.

In the Russian Empire Baedekers on Estonia started to be published since the late 1830s. The article discusses the image of the history and natives of Estonia, on a general cultural-historical background, conveyed by the Russian-, German- and English-medium guide books as well as by fiction and other non-fiction.

In the first half of the 19th century Livonia is described as a German province, where Germans act as the „civilizing nation” towards the miserable and humiliated aboriginal Estonians. A new era in the treatment of the Estonian theme in the Russian printed word coincides with the Estonian National Awakening the major events of which are pointed out in the travel guides.

In 1914 a Committee for Regional Studies was established at the Estonian Literary Society, which continued functioning in the independent Republic of Estonia. The work of this committee resulted in seven county omnibuses, published in 1925–1939. Most of those volumes feature a chapter called *Rändajaile* („For travellers”), including a short survey of the local sights. Those are very specific travel guides telling the Estonian people about themselves and their own country in the words of their own compatriots.

The article aims to demonstrate that travel guide is indeed a genre enabling one to follow the historical development of the Estonian image. First, a wide public must have developed an idea of Estonia as an unambiguously German area, then as a German-Estonian area on the outskirts of the Russian Empire, and finally, as Estonia to be discovered, first and foremost, by Estonians themselves.

Lyubov Kiseleva (b. 1950), PhD, University of Tartu, professor of Russian literature, Institute of Germanic, Romance and Slavonic Languages and Literatures, ljubov.kisseljova@ut.ee

Lea Pild (b. 1959), PhD, University of Tartu, associate professor of Russian Literature, Institute of Germanic, Romance and Slavonic Languages and Literatures, lea.pild@ut.ee

Tatyana Stepanishcheva (b. 1973), PhD, University of Tartu, lecturer of Russian Literature, Institute of Germanic, Romance and Slavonic Languages and Literatures, tatyana@ut.ee